

I. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ МОВИ

УДК 81'366=161.2

DOI 10.31652/2521-1307-2020-31-13-19

СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ТРАНСПОЗИЦІЯ» У ПАРАДИГМІ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ірина Денисовець

Національний університет «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка»

Україна, м. Полтава, Першотравневий проспект, 24

e-mail: denysovets.ira@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1424-1652

У статті висвітлено основні етапи становлення поняття «транспозиція» у парадигмі мовознавчих досліджень закордонних та українських учених, обґрунтовано, що в сучасній лінгвістиці перехід однієї частини мови в іншу названо різними термінологічними одиницями, зокрема трансформація, транспозиція, конверсія, трансляція тощо. Визначено, що функціонування різних термінів для позначення змісту того самого явища свідчить про суперечливість процесу переходу частин мови, адже воно досліджується з різних позицій. З'ясовано, що транспозиція в широкому значенні – перехід знака з одного класу в інший – функціонує на всіх рівнях мовної системи і є одним із найважливіших механізмів. Окреслено, що у вузькому значенні транспозиція, або функційна транспозиція, – перехід слова (чи основи слова) з однієї частини мови в іншу або його використання у функції іншої частини мови. Проаналізовано, що цей процес лінгвісти ототожнюють з морфолого-синтаксичним способом словотворення. Висвітлено також і новітній підхід у сучасному мовознавстві, відповідно до якого транспозицію не визначають як словотвірне явище.

Ключові слова: транспозиція, неповна (синтаксична) транспозиція, повна (морфологічна) транспозиція, конверсія, субституція.

СТАНОВЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ТРАНСПОЗИЦИЯ» В ПАРАДИГМЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Ирина Денисовец

Национальный университет «Полтавская политехника
имени Юрия Кондратюка»

Украина, г. Полтава, Первомайский проспект, 24

e-mail: denysovets.ira@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1424-1652

В статье отражены основные этапы развития понятия «транспозиция» в парадигме языковедческих исследований, обосновано, что в современной лингвистике переход одной части речи в другую назван различными терминологическими единицами, в частности трансформация, транспозиция, конверсия, трансляция. Определено, что функционирование различных терминов для обозначения содержания одного и того же явления свидетельствует о противоречивости процесса перехода частей речи, ведь оно

исследуется с разных позиций. Выяснено, что транспозиция в широком смысле – переход знака из одного класса в другой – работает на всех уровнях языковой системы и является одним из важнейших механизмов. Определено, что в более узком смысле транспозиция, или функциональная транспозиция, – переход слова (или основы слова) из одной части речи в другую или его использования в функции другой части речи. Проанализировано, что этот процесс лингвисты отождествляют с морфолого-синтаксическим способом словообразования. Освещен также и новейший подход в современном языкознании, согласно которому транспозицию не определяют как словообразовательное явление.

Ключевые слова: транспозиция, неполная (синтаксическая) транспозиция, полная (морфологическая) транспозиция, конверсия, субституция.

«TRANSPOSITION» CONCEPT FORMATION IN THE LINGUISTIC RESEARCH PARADIGM

Iryna Denysovets

National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»

Pershotravnevy Ave. 24, Poltava, Ukraine

e-mail: denysovets.ira@gmail.com

ORCID:0000-0002-1424-1652

Introduction. *The article highlights the main stages of «transposition» concept formation in the linguistic research paradigm. It is substantiated that in modern linguistics the transition from one part of speech to another is called in terms of different terminological units, including transformation, transposition, conversion, translation etc.*

Purpose. *The aim of this study is a comprehensive analysis of transposition concept as a linguistic phenomenon in Ukrainian grammar, taking into account different vector approaches to its interpretation.*

Methods. *To achieve the purpose a descriptive method, a method of transformational and component analysis were used.*

Results. *The first substantiated analysis of theoretical issues of transposition is presented in the works of the American linguist E. Sepir and the French scientist L. Tenier, where the content of the transposition process and functional characteristics of language phenomena related to the mechanism of word transition from one lexico-grammatical class to another are considered. It is determined that the functioning of different terms to denote the meaning of the same phenomenon indicates the contradiction of transition process of parts of speech, because it is studied from different perspectives. Transposition in its broadest sense – the transition of a sign from one class to another – has been found to function at all levels of the language system and is one of its most important mechanisms. It is outlined that in a narrower sense, transposition, or functional transposition is the transition of a word (or word base) from one part of speech to another or its use as a function of another part of speech. Linguists identify this process with the morphological-syntactic way of word formation. The latest approach in modern linguistics is also highlighted, according to which transposition is not defined as a word-forming phenomenon. The concept of «transposition» is interpreted as the use of one form as a function of another. This definition is interpreted in both broad and narrow meanings: any figurative use of the linguistic form, including transposition of grammatical tense (the use of the present tense instead of past or future), method (functioning of the imperative mood), communicative types of sentences (the use of narrative*

sentences as imperatives), metaphorical transfer of word meanings. There are three elements in transposition: the initial form (transposed), the means of transposition (transposer) and the result (transposite). Accordingly, in the narrow sense, functional transposition indicates the transition from one part of speech to another or its usage as a function of another part of speech. Traditionally, linguists distinguish two degrees of this transposition: 1) incomplete, or syntactic, where there is a change only in the syntactic position of the original unit without changing its morphological affiliation to the corresponding part of speech; 2) complete, or morphological, as a result of which the word of another part of speech is formed. According to the part of speech into which the word is transformed, substantivization, verbalization, adjectivation, adverbialization are distinguished.

Originality. *We interpret transposition as a three-stage process of word transition from one part of speech to another, which occurs under the influence of functional needs, acquiring syntactic, morphological and semantic expression.*

Conclusion. *Under the influence of functional needs, the transition from one part of speech to another – transposition (conversion). Depending on the level of transposition – syntactic, morphological, semantic – the status of the word in the grammatical system of language and in the hierarchical structure of the semantic-grammatical class (part of speech) is determined.*

Key words: *transposition, incomplete (syntactic) transposition, complete (morphological) transposition, conversion, substitution.*

Постановка проблеми. Дослідження в розрізі сучасної лінгвістики почасти сконцентровані на вивченні різних форм перекатегоризації мовних одиниць, які позначають терміном «транспозиція». Проте це поняття витлумачено досить різновекторно, зокрема натрапляємо на такі дефініції, як трансляція, транспозиція, конверсія, субституція, трансформація. Отож маємо підґрунтя констатувати, що детальнішого й глибшого аналізу потребує питання розвитку та становлення поняття «транспозиція» в сучасному мовознавстві. Адже саме хронологічна етапність наповнення цього терміна новим змістом опрацьована не достатньо. Визначення процесу транспозиції, поняття повної і неповної транспозиції, широкий та вузький підходи до аналізу цього явища залишаються на сьогодні одними з найбільш дискусійних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади транспозиційної граматики сучасної української літературної мови випрацював І. Р. Вихованець («Транспозиція українських відмінкових форм», 1998 р.). Особливе зацікавлення викликають наразі дослідження, пов'язані з транспозицією на частиномовному та реченнєвому рівнях відповідно до принципів функційно-категорійної граматики, зокрема висвітлення таких питань знаходимо в наукових доробках А. С. Джури («Частинимовні і внутрішньовідмінкові вияви транспозиції відмінкових форм», 2000 р.), В. М. Ожогана («Транспозиційні процеси у складі прономінативних слів», 2005 р.; «Транспозиція незайменникових слів до займенникових»), К. С. Симонової («Транспозиція відмінкових форм іменника в новітніх дослідженнях з морфології», 2011 р.), О. В. Межової («Внутрішньовідмінкова суб'єктна транспозиція в сучасній українській мові», 2013 р.), І. А. Мельник («Транспозиція частиномовних класів у дієслово в сучасній українській літературній мові», 2016 р.), О. А. Дубової («Система закономірності транспозиційних змін у мові», 2018 р.).

Метою пропонованого дослідження є всебічний аналіз етапів становлення поняття «транспозиція» як лінгвістичного явища у граматиці з урахуванням різновекторних підходів до його трактування.

Виклад основного матеріалу. Термінологія на позначення транспозиційних явищ у лінгвістиці досі не усталилася. У широкому значенні транспозиція – це процес перенесення будь-якої мовної форми. У вузькому значенні розрізняють функційну транспозицію – перехід слова чи основи слова з однієї частини мови в іншу або його використання у функції іншої частини мови. Відповідно в цьому контексті розрізняють повну, або морфологічну, транспозицію, коли утворюється слово нової частини мови, і неповну, або синтаксичну, за якої змінюється лише синтаксична функція вихідної одиниці без зміни її належності до частини мови [3, с. 15].

Уперше термін «транспозиція» в науковий обіг увів швейцарський мовознавець Ш. Баллі, який був послідовником учення Ф. де Соссюра. Заклавши підґрунтя для розвитку теорії транспозиції, у праці «Загальне та французьке мовознавство» («*Linguistique générale et linguistique française*», 1932 р.) лінгвіст проаналізував багатий потенціал транспозиції у галузі синтаксичних досліджень. Ш. Баллі, ґрунтовно досліджуючи функційну транспозицію частин мови, зазначав, що в мові існують так звані лексичні категорії – категорії знаків, що виражають поняття і комбінуються у мовленні за допомогою граматичних зв'язків. У розділі «Синтагматика і функційна транспозиція» автор безпосередньо потрактовує зміст транспозиції як переходу частин мови з однієї в іншу: «Мовний знак, повністю зберігаючи своє семантичне значення, може змінити граматичне значення, прийнявши на себе функцію іншої лексичної категорії (іменника, прикметника, дієслова, прислівника), до якої він не належить» [1, с. 128].

Паралельно Ш. Баллі увів до наукового обігу низку термінологічних одиниць на позначення характеристик явища транспозиції, зокрема: знак, який транспонується (знак, який повинен зазнати транспозиції); транспонувальний знак, або знак категорійний, – знак, що виражає нову категорію; транспонований знак – знак, що утворився в результаті приєднання транспонувального знака до знака, який транспонувався [1, с. 128].

Ш. Баллі наголошував, що під час транспозиції можливе як збереження загального значення, так і звуження семантики.

Ці теоретичні описи в 30-х роках ХХ ст. набули подальшого ґрунтовнішого аналізу в дослідженнях Л. Теньєра, Є. Куриловича, М. Докуліла, О. Єсперсена. Зокрема, Л. Теньєр у праці «Основи структурного синтаксису» («*Cours élémentaire de syntaxe structurale*», 1938 р.) для позначення цього явища послуговується терміном «трансляція», зміст якого вбачає в тому, що вона переводить повнозначні слова з однієї граматичної категорії в іншу, тобто перетворює один клас лексем на інший [8, с. 378]. Мовознавець виокремлює два основні типи трансляції: 1) трансляція першого ступеня стосується переходу слів з однієї частини мови в іншу; 2) трансляція другого ступеня передбачає використання речень у функції іменників, прикметників, прислівників. Л. Теньєр, обґрунтовуючи багатовимірність аналізованого поняття, розглядає в межах визначених типів ще такі різновиди трансляції: каскадні й інвертовані, прості та багатократні, марковані й немарковані, категорійні та субкатегорійні, формальні, послаблені, семантичні [8, с. 396]. У потрактуванні Л. Теньєра, трансляція представлена ширшим поняттям, ніж опис транспозиції Ш. Баллі, який пов'язував це явище винятково з морфологією, з системою повнозначних слів. Л. Теньєр наголошував, що саме за допомогою трансляції в мові постійно відбувається перехід слів з однієї категорії в іншу.

Продовжуючи наповнення терміна «транспозиція» змістом у розрізі частиномовного переходу, у 1941 році О. О. Шахматов виокремив конкретні процеси транспозиційного

переходу різних частин мови: субстантивація, ад'єктивація, вербалізація, прономіналізація [9, с. 37].

У середині ХХ ст. явище транспозиції починають ототожнювати зі словотворенням. Зокрема, Є. Курилович для позначення транспозиції використовує дефініцію «деривація». Мовознавець вивчає словотвірні процеси на лексичному й синтаксичному рівнях. За його спостереженнями, лексична деривація передбачає зміну лексичного значення похідного слова стосовно твірного за незмінності їхньої первинної синтаксичної позиції. Синтаксична ж деривація (в інтерпретації синтаксичної транспозиції) зумовлює модифікацію категорійних одиниць вихідної частини мови і веде до зміни синтаксичної функції слова в межах того самого лексичного значення. Слово, що функціонує з тотожним лексичним значенням, але вже в новій синтаксичній позиції, є синтаксичним дериватом (синтаксичним транспозитом) [5, с. 60–61].

Пізніший етап розвитку лінгвістичної науки, друга половина ХХ ст., характеризується номінуванням процесу переходу однієї частини мови в іншу як «трансформація», «транспозиція», «взаємодія», «взаємоперехід», «перехідність». Різні підходи до тлумачення цих явищ окреслюють низку розбіжностей. Наприклад, О. С. Кубрякова використовує термін «конверсія», функційний зміст якого ототожнює з морфологічною транспозицією, що має словотвірний характер. На думку дослідниці, транспозиція позначає один зі способів деривації. Виокремлюючи транспозицію морфологічну (конверсію) і транспозицію синтаксичну, О. С. Кубрякова говорить про процес морфологічної транспозиції основи [4, с. 75].

М. Ф. Лукін послуговується терміном субституція, наголошуючи, що в мові відбувається не перехід, а лексико-граматична субституція (від лат. substitution – підстановка) – утворення словоформами якої-небудь частини мови своїх вторинних форм (трансформ) і використання їх як субститутів. Проте граматист зазначає, що в науковому обігу доречніше використовувати термін «перехід» (за традицією), якщо витлумачувати його як використання словоформ однієї частини мови в значенні іншого лексико-граматичного класу [6, с. 40].

У 1979 р. П. А. Соболева окреслила підхід, відповідно до якого розглядала транспозицію як один із наслідків і форм виявлення асиметрії в мові, вважаючи, що цей феномен уможливорює розширення номінативних можливостей мови, зокрема поєднуваності слів [7, с. 74].

У сучасній лінгвістиці виокремилися два погляди у витлумаченні явища «транспозиція». З одного боку, транспозицію потрактовують як систему переходів мовних одиниць з одного класу в інший, а з іншого боку, – як переносне вживання, переміщення одного протичлена опозиції (у синтаксичній парадигмі) у сферу вживання іншого, у результаті чого відбувається модифікація його значення й функції.

В українському мовознавстві обґрунтовують традиційний і новітній підходи щодо кваліфікації явища транспозиції. Зокрема, усталеною тривалий час була позиція, що це морфолого-синтаксичний спосіб словотворення. Однак зовсім інший погляд обстоюють І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська, які заперечують підстави для виокремлення такого способу, наголошуючи, що міжчастиномовний перехід – це перехід у вторинну синтаксичну сферу, а потім утворення іншого значення, тому, на думку вчених, транспозицію варто розглядати в морфології, а не у словотворі.

Услід за І. Р. Вихованцем, ми потрактуємо транспозицію як триступеневий процес переходу слова з однієї частини мови в іншу, що відбувається під впливом функційних потреб, набуваючи синтаксичного, морфологічного і семантичного вираження [2, с. 26].

Найнижчим, початковим ступенем транспозиції, що засвідчує переміщення слова в нетипову для нього формально-синтаксичну позицію, І. Р. Вихованець уважає синтаксичний ступінь частиномовного переходу. Синтаксична транспозиція зумовлює модифікацію категорійних одиниць вихідної частини мови і веде до зміни синтаксичної функції слова в межах того самого лексичного значення. Вищим ступенем переходу є морфологічний, за якого вторинні формально- і семантико-граматичні функції трансформованих компонентів набувають нових категорій тієї частини мови, у складі якої вони поширюються. Морфологічна транспозиція засвідчує «системну мовну граматикуалізацію відповідного елемента». Завершальним ступенем І. Р. Вихованець називає семантичний рівень транспозиції. Він сигналізує про набуття дериватом іншого, порівняно з вихідною лексичною семантикою, значення [2, с. 27]. Загалом І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська здійснюють розподіл частин мови за гетерогенною класифікацією (семантичним, морфологічним і синтаксичним критеріями) і відповідно до цього тлумачать транспозицію як триступеневий процес, який під впливом функціональних потреб може набувати синтаксичного, морфологічного і семантичного вираження [2, с. 27–28].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, лінгвістичний статус явища транспозиції має неоднакове витлумачення в мовознавчій теорії, зокрема сучасні мовознавчі студії обґрунтовують належність транспозиції не до словотвору, а до синтаксичних процесів. Прихильники іншого погляду стверджують, що транспозиція – це кількостайний міжчастининомовний перехід, який реалізується в межах самостійних частин мови синтаксично, морфологічно та семантично, тобто це – акт номінативної деривації. Перспективи подальших досліджень щодо становлення термінонайменувань понять у галузі систематизації похідних одиниць убачаємо в ґрунтовних лінгвістичних описах таких явищ, як мутаційний та модифікаційний словотвір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1955. 416 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.
3. Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. 232 с.
4. Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия. *Вопросы языкознания*. 1974. № 5. С. 64–76.
5. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва : Изд-во иностр. лит., 1962. 456 с.
6. Лукин М. Ф. Критерии перехода частей речи в современном русском языке. *Филологические науки*. 1986. № 3. С. 32 – 43.
7. Соболева П. А. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании. *Лингвистика и поэтика*. Москва : Наука, 1979. 139 с.
8. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Москва : Прогресс, 1988. 654 с.
9. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Ленинград : Просвещение, 1941. 620 с.

REFERENCES

1. Balli Sh. Obshhaja lingvistika i voprosy francuzskogo jazyka. Moskva : Izd-vo inostr. lit-ry, 1955. 416 s.

2. Vychovanets I. R., Horodenska K. G. Teoretychna morfologiya ukrayinskoyi movy. Kyiv : Pulsary, 2004. 400 s.
3. Gabaj A. Y. Syntaksyschna pryslivnykova transpozyciya v suchasnij ukrayinskij literaturnij movi. Kyiv : Vyd. dim Dmytra Burago, 2011. 232 s.
4. Kubrjakova E. S. Derivacija, transpozicija, konversija. *Voprosy jazykoznanija*. 1974. № 5. S. 64–76.
5. Kurilovich E. Oчерки po lingvistike. Moskva : Izd-vo inostr. lit., 1962. 456 s.
6. Lukin M. F. Kriterii perehoda chastej rechi v sovremennom russkom jazyke. *Filologicheskie nauki*. 1986. № 3. S. 32–43.
7. Soboleva P. A. O ponjatii paradigmy v formoobrazovanii i slovoobrazovanii. *Lingvistika i pojetika*. Moskva : Nauka, 1979. 139 s.
8. Tener L. Osnovy strukturnogo sintaksisa. Moskva : Progress, 1988. 654 p.
9. Shahmatov A. A. Sintaksis russkogo jazyka. Leningrad : Prosveshhenie, 1941. 620 s.

Денисовець Ірина Вікторівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Україна).

Денисовець Ирина Викторовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры украиноведения, культуры и документоведения Национального университета «Полтавская политехника имени Юрия Кондратюка» (Украина).

Denysovets Iryna, Ph. D in Philology, Associate Professor at Ukrainian Studies, Culture and Documentation Department at National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic» (Ukraine).

Стаття надійшла: 09.11.2020

Статтю прийнято до друку: 16.11.2020

УДК 81'36'42:81-114

DOI 10.31652/2521-1307-2020-31-19-33

ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНА ОДИНИЦЯ «КРИТЕРІЙ» У НАУКОВОМУ ТА ПРИКЛАДНОМУ АСПЕКТАХ

Ніна Іваницька

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Україна, м. Вінниця, вул. Острозького, 32
e-mail: pyasta4@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8111-3645

Інна Завальнюк

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Україна, м. Вінниця, вул. Острозького, 32
e-mail: zavalniukinna@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3993-9555